

บทที่ 1

บทนำ

1.1 หลักการและเหตุผล

พื้นที่สูงของประเทศไทย ครอบคลุม 20 จังหวัด มี 4,205 กลุ่มบ้าน ประชากรประมาณ 1,070,354 คน 270,886 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 2 ของประเทศ โดยพื้นที่อยู่สูงจากระดับน้ำทะเล ตั้งแต่ 500 เมตรขึ้นไป คิดเป็นพื้นที่ 67.22 ล้านไร่ และเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารส่วนใหญ่ของประเทศ สภาพปัญหาพื้นที่สูงปัจจุบันได้แก่ ความยากจนของประชาชนและการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม เนื่องจากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น วิธีการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพและการอุปโภคบริโภคของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพเศรษฐกิจและสังคม มีการเพิ่มของค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ทำให้ต้องขยายพื้นที่เพาะปลูกพืช มีการทำเกษตรเชิงเดี่ยวขนาดใหญ่เพื่อสร้างรายได้ให้กับครัวเรือน ซึ่งส่วนใหญ่ขาดการบริหารจัดการที่ดี ในขณะที่ข้อจำกัดการใช้ประโยชน์ที่ดินยังคงมีเนื่องจากที่อยู่อาศัยและแหล่งทำกินตั้งอยู่บริเวณเขตพื้นที่ป่าและการเข้าถึงบริการของรัฐทำได้ยาก ด้วยเหตุนี้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูงได้ถูกใช้ประโยชน์จนเสื่อมโทรมและใช้ประโยชน์ได้น้อยลง นอกจากนี้ยังมีปัญหาหมอกควันจากการเผาพื้นที่และการใช้สารเคมีทางเกษตรที่ผิดวิธีกาการทำเกษตรที่ไม่เหมาะสม

มูลนิธิโครงการหลวงได้ดำเนินงานพัฒนาและส่งเสริมให้แก่เกษตรกรบนพื้นที่สูง ให้สามารถประกอบอาชีพและดำรงชีวิตได้อย่างยั่งยืนร่วมกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยผลการดำเนินงานมากกว่า 50 ปี ที่ผ่านมา เป็นที่ยอมรับทั้งในระดับชาติและนานาชาติว่าเป็นศาสตร์พระราชาในการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน และก่อให้เกิดการพัฒนาระบบการทำเกษตรที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมที่หลากหลายกับบริบทต่างๆ ของแต่ละชุมชนบนพื้นที่สูง ซึ่งสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง เป็นหน่วยงานที่จัดตั้งขึ้นเพื่อขยายผลสำเร็จของโครงการหลวงไปพัฒนาพื้นที่สูงอื่นๆ ของประเทศให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เนื่องจากพื้นที่เหล่านั้นยังมีปัญหาสำคัญที่สร้างผลกระทบต่อประเทศดังกล่าวข้างต้น

ปัญหาการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูงของประเทศไทย โดยเฉพาะปัญหาหมอกควันที่มีสาเหตุหลักมาจากการเผ่าถางพื้นที่และเผาเศษซากพืชเพื่อเตรียมพื้นที่ทำเกษตร รวมถึงการจุดไฟหาของป่า ได้ส่งผลกระทบต่อสุขภาพของประชาชนในพื้นที่เป็นระยะเวลานานและมีแนวโน้มที่จะรุนแรงมากขึ้น รวมถึงส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวของจังหวัดลดลงด้วย จากการรวบรวมข้อมูลจุดความร้อนตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม ถึง 4 พฤษภาคม 2565 พบว่าภาคเหนือมีจุดความร้อนแล้ว 15,873 จุด ตามด้วยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 13,394 จุด และภาคกลาง 9,835 จุด ตามลำดับ จากข้อมูลดาวเทียมซูโอมิ เอ็นพีพี (Suomi NPP) ของระบบเวียร์ (VIIRS) (ที่มา: สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน), 2565)

สวพส. มีภารกิจในการขยายผลสำเร็จโครงการหลวงไปยังพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีบริบทแตกต่างกัน เช่น พื้นที่ที่มีการปลูกข้าวโพดหรือพืชไร่บนพื้นที่ลาดชัน พื้นที่ทางไกลทุรกันดาร พื้นที่ลักลอบปลูกฝิ่น พื้นที่ที่มีการใช้สารเคมีเกษตรเข้มข้น และพื้นที่ทำการเกษตรจำกัด เป็นต้น โดยการดำเนินงานในระยะแรกมุ่งเน้นการพัฒนาครัวเรือนในชุมชนนำร่องให้สามารถยกระดับคุณภาพชีวิตด้วยการ

ปรับเปลี่ยนการผลิตจากเกษตรเชิงเดี่ยวสู่เกษตรผสมผสาน ใช้ที่ดินอย่างจำกัดและคุ้มค่า ลดการเผา ร่วมกับระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ ส่งผลให้กลุ่มเกษตรกรรณรงค์สามารถผลิตอาหารที่เพียงพอสำหรับครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีเพิ่มขึ้น พร้อมทั้งได้สร้างเกษตรกร/ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในการปรับเปลี่ยนระบบเกษตรด้วยฐานความรู้ที่เหมาะสมกับบริบทของแต่ละชุมชน เช่น ชุมชนบ้านนาหมื่น ในโครงการฯ แม่จริม เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เป็นพืชผักในโรงเรือน ชุมชนในโครงการฯ โหล่งขอด เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เป็นเกษตรผสมผสาน (ไม้ผลและพืชผักในโรงเรือน) นอกจากนี้ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2565 อติเรก และคณะ ได้ศึกษาการปรับเปลี่ยนระบบเกษตรที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบนพื้นที่สูง พบว่าโครงการฯ ปางแดงใน เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวโพดเชิงเดี่ยวที่มีการเผาเตรียมพื้นที่เป็นระบบเกษตรผสมผสาน ประกอบด้วย ไม้ผล พืชผักในโรงเรือน การปลูกพืชตระกูลถั่วแซมในระบบการปลูกพืช โครงการฯ ห้วยเป่า เป็นพื้นที่ที่มีการใช้สารเคมีเกษตรแบบเข้มข้น เกษตรกรได้ปรับเป็นระบบเกษตรผสมผสาน ประกอบด้วย ไม้ผล พืชผักในโรงเรือน เลี้ยงหมู และโครงการฯ ปางมะโอ มีพื้นที่ทำเกษตรจำกัด เกษตรกรได้ปรับเป็นระบบเกษตรผสมผสาน ประกอบด้วย กาแฟ ไม้ดอกในโรงเรือน ผักในโรงเรือน เลี้ยงไก่ไข่ ส่งผลให้พื้นที่ปลูกข้าวโพดลดลง ลดการเผาพื้นที่เพื่อเตรียมแปลงปลูกข้าวโพด

ดังนั้นในการลดปัญหาการเผาและหมอกควันที่เป็นสาเหตุให้เกิดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของประชาชนในพื้นที่ โดยการปรับเปลี่ยนระบบเกษตรที่ทำอยู่เดิมมาเป็นระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม จึงเป็นอีกทางเลือกที่จะช่วยแก้ปัญหาดังกล่าวในเบื้องต้น ด้วยเหตุนี้ สวพส. จึงได้มีการศึกษาแนวปฏิบัติที่ดีของโครงการหลวงด้านการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมเพื่อลดการเผาและหมอกควันบนพื้นที่สูง ที่เกิดจากกิจกรรมด้านการเกษตรของเกษตรกรบนพื้นที่สูง และผลสำเร็จของชุมชนในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงที่มีการประยุกต์ใช้แนวปฏิบัติที่ดีในการปรับเปลี่ยนระบบการทำการเกษตรจากเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อยังชีพสู่เกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมกับแต่ละสภาพพื้นที่หรือบริบทชุมชน และจะนำผลสำเร็จดังกล่าวขยายผลสู่ชุมชนพื้นที่สูงอื่น รวมถึงนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและถ่ายทอดองค์ความรู้ นวัตกรรมในการแก้ไขปัญหา โดยใช้ชุมชนต้นแบบในการขับเคลื่อนการพัฒนาด้วยงานวิจัยที่มีการปรับระบบเกษตรในการทำเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม รวมถึงเริ่มขับเคลื่อนการพัฒนาภายใต้กรอบความคิดและกระบวนการสำคัญ ได้แก่ (1) การพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน (2) หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (3) การพัฒนาชุมชนตามภูมิสังคม (4) การมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนภายใต้นโยบายขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจใหม่ (BCG economy) เพื่อนำไปสู่เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) ต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษารูปแบบและถอดบทเรียนระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมในแต่ละบริบทของชุมชนบนพื้นที่สูง
- 2) เพื่อศึกษาผลสำเร็จของการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมในแต่ละบริบทของชุมชนบนพื้นที่สูง

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1) ขอบเขตเชิงพื้นที่:

พื้นที่ศึกษาในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงที่เป็นตัวแทนของกลุ่มพื้นที่ตามบริบทปัญหาและแผนพัฒนาของ 616 กลุ่มบ้าน และได้นำแนวปฏิบัติที่ดีของโครงการหลวงด้านการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมมาใช้เพื่อลดการเผาและหมอกควันจำนวน 11 แห่งจาก 11 บริบท ได้แก่

- (1) พื้นที่ปลูกข้าวโพด/ข้าวไร่ ความสูงพื้นที่ น้อยกว่า 500 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ได้แก่ แม่จริม
- (2) พื้นที่ปลูกข้าวโพด/ข้าวไร่ ความสูงพื้นที่ 500-1000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ได้แก่ แม่สะลอง
- (3) พื้นที่ปลูกข้าวโพด/ข้าวไร่ ความสูงพื้นที่มากกว่า 1000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ได้แก่ บ่อเกลือ
- (4) พื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว ความสูงพื้นที่ น้อยกว่า 1000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ได้แก่ ห้วยเป้า
- (5) พื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว ความสูงพื้นที่มากกว่า 1000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ได้แก่ ปางหินฝน
- (6) พื้นที่ทำไร่หมุนเวียน ได้แก่ สบเมย
- (7) พื้นที่ทำเกษตรจำกัด ได้แก่ ปางแดงใน
- (8) พื้นที่ทำนาเป็นหลัก ได้แก่ บ่อเกลือ
- (9) พื้นที่เป็นชุมชนป่าเมือง ได้แก่ ป่าแป๋
- (10) พื้นที่ที่ชุมชนปลูกกาแฟเป็นหลัก ได้แก่ แม่สลอง
- (11) พื้นที่ที่มีฐานมาจากการปลูกฝิ่น ได้แก่ แม่แฮหลวง

2) ขอบเขตเชิงเนื้อหา

(1) การศึกษารูปแบบการพัฒนาและแนวปฏิบัติที่ดีในการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ดำเนินการศึกษาในพื้นที่บริบทชุมชนใหม่เพิ่มเติม ใน ปี พ.ศ. 2566 จำนวน 4 แห่ง ได้แก่ โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงป่าแป๋ แม่สลอง บ่อเกลือ และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงเพื่อแก้ปัญหาพื้นที่เฉพาะแม่แฮหลวง

(1.1) ศึกษากระบวนการผลิต วิธีการดำรงชีพของเกษตรกรในอดีต ก่อนทำงานร่วมกับ สวพส.

(1.2) ศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนระบบเกษตร ปัจจัยและเงื่อนไขของเกษตรกรในการปรับเปลี่ยน

(1.3) ผลการเปลี่ยนแปลงภายหลังการปรับเปลี่ยนระบบเกษตร ด้านการจัดการที่ดิน และทรัพยากรธรรมชาติ โดยการเปรียบเทียบก่อนและหลังการเข้าร่วมกิจกรรมกับ สวพส.

(1.4) วิเคราะห์ผลกระทบของปัญหาหมอกควันภายหลังมีการปรับเปลี่ยนระบบเกษตร

(2) การศึกษาผลการเปลี่ยนแปลงของการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ดำเนินการต่อเนื่องในพื้นที่เดิม ปี พ.ศ. 2565 จำนวน 7 แห่ง ได้แก่ โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงแม่จริม แม่สะลอง บ่อเกลือ ห้วยเป้า ปางหินฝน สบเมย และปางแดงใน

ศึกษาและประเมินผลการเปลี่ยนแปลงจากการปรับระบบเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมในมิติด้าน

(2.1) ด้านเศรษฐกิจ เช่น รายได้และรายจ่ายของครัวเรือน (ในภาคการเกษตร) แหล่งตลาด การออม ภาระหนี้สิน ความมั่นคงด้านอาหาร เป็นต้น

(2.2) ด้านสังคม เช่น การเปลี่ยนแปลงทางความรู้ของเกษตรกรในการทำการเกษตร การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของการปรับระบบเกษตร บทบาทของหญิงชายในการปรับระบบเกษตร การรวมกลุ่มการผลิตในพื้นที่ เป็นต้น

(2.3) ด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของดิน ความหลากหลายของพรรณพืชในระบบการผลิต การกักเก็บคาร์บอนในระบบการผลิต วิธีการจัดการหลังการเก็บเกี่ยว เป็นต้น

โดยการเปรียบเทียบระหว่างเกษตรกรที่ยังไม่มีการปรับเปลี่ยนระบบเกษตรกับเกษตรกรที่ได้ดำเนินการปรับเปลี่ยนแล้ว

